

מדינת היהודים כשמחת עניים

זאב צחור

המכללה האקדמית ספיר; המחלקה להיסטוריה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

"אין מלאכה נקראת אלא על מי שגומרה" (ש"י עגנון, בשם חז"ל)

"מדינת היהודים", כך קרא תאודור הרצל לחוברת צנועה שהייתה בתוך זמן קצר לטקסט המכונן של התנועה הציונית. הקמת מדינה לעם היהודי הייתה הפרוגרמה שהציג הרצל קודם לכינוס הקונגרס הציוני הראשון בבזל ב-1897, ומכוחה זכה הקונגרס להתעניינות גדולה בקרב היהודים ולתשומת לב בתקשורת האירופית. "בבזל ייסדתי את מדינת היהודים", כתב הרצל ביומנו לאחר הקונגרס והותיר רושם עז בזיכרון הלאומי. נבואתו התגשמה. בחלוף חמישים ואחת שנים הוקמה מדינת יהודית בארץ ישראל. בשיח הציבורי ובמחקר האקדמי רווחת ההנחה שמדינת ישראל היא מדינת הלאום שאליה כיוונה התנועה הציונית מראשיתה, בבחינת סוף מעשה במחשבה תחילה.

והנה, כאשר בודקים את מהלך הקונגרס הציוני הראשון והחלטותיו, מתגלה קושי. הזימון החגיגי לקונגרס אכן כיוון למדינה, ואילו בהגדרת מטרת הציונות כפי שהתקבלה בסיומו, מדינת הלאום אינה נזכרת. בקונגרסים הבאים בהנהגת הרצל ולאורך עשרות שנים אחר מותו לא נדונה תוכנית פעולה שייעודה הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. ההסבר המקובל לכך בהיסטוריוגרפיה הוא שהמטרה הסופית נותרה כבתחילה - הקמת מדינת לאום יהודית - אלא שהמכשולים הפוליטיים חייבו להצניע את המטרה ולהעטות עליה רשת הסוואה. הדברים שלהלן מבקשים לבחון אם אכן מדינת הלאום היהודית הייתה מלכתחילה היעד הנכסף אלא שדבר קיומו הוסתר מטעמי תכסיס, או שמא התנועה הציונית הכילה בתוכה שאיפות לרעיונות אחרים, ומדינת הלאום לא הייתה המטרה הראשונה שבהם, ואולי גם לא המועדפת.

דוברי תביעת היהודים לחירות במולדתם ההיסטורית עיגנו את זכותם להכרה בישותם הלאומית בזיכרון ארוך שטופח כהיסטוריה. הגעגוע הקיבוצי של היהודים לימי העבר, תפילותיהם ומיקומו של הסיפור המקראי - שהיה מוטמע היטב גם בתודעת החברה הסובבת - היו לידם טיעון מכריע. במאמץ לבנות היסטוריוגרפיה פיתחה התנועה הציונית טרמינולוגיה רומנטית שביקשה להפריד בין ההווה האפל בארצות מושב היהודים בגולה לבין העתיד הזוהר הצפוי להם במולדתם הקדמונית.

לימים הרבה המחקר לעסוק בנרטיב החדש־ישן שעוצב על ידי ראשי התנועה הציונית לדורותיהם ושעל פיו גיבשו הציונים בארץ ישראל תרבות עברית חדשה שגשרה בין גבורת החשמונאים, מלחמות הקנאים, מצדה ובר־כוכב לבין "השומר", תל־חי והפלמ"ח. הסטריאוטיפ של "המתמיד" הכפוף על "הגוילים הבלים", כלשונו של ביאליק, הוחלף בדמותם החסונה של "פי הבלורית והתואר", כפי שתיארם חיים גורי. המהגרים היהודים לארץ נקראו "עולים". "כל צעיר וטוב לנשק" נדרש להוכיח שהוא אינו "ואליד אל מות" בלשון הערבים המקומיים, שתיארו את היהודי כעלה נידף ברוח. אלכסנדר פן פירט: "הוא היה אדם פשוט, רבבות ישנם כמוהו / רחב הגרם איש עמל / יד קשה ומיובלת". משורר אחר, יצחק למדן, הבטיח: "שנית מסדה לא תיפול", והחזיר להיסטוריה היהודית פרשה שמעצבי האתוס היהודי לאורך "אלפיים שנות גלות" הקפידו להעלים. בסיפור היהודי שלאחר חורבן הבית השני, אלעזר בן־יאיר, גיבור מצדה, אינו קיים. שמעון ברכוכבא, מחולל המרד שלאחר החורבן, היה בבר־כוכבא. באתוס ההגמוני שרווח במהלך "אלפיים שנות" הועברה הבכורה מגיבורי מלחמה לפוסקי הלכה. הנרטיב שעיצבו אבותיה המייסדים של הציונות ביקש לבנות גשר שיחבר בין העברים הקדמונים לבין העברים החדשים, גבוה מעל ליצירה היהודית בגולה, שזרמה תחתיו. תחנת המוצא הקדמונית של הגשר נועדה להיות תחנת השיבה של היהודים להיסטוריה.

לשאלה מהי מטרת השיבה להיסטוריה היו תשובות שונות. באלטנוילנד של הרצל המטרה היא לברוא מפוזרת היהודים המתכנסת בארץ הישנה־חדשה עם ככל העמים, לרבות סימני ההיכר של הלאומיות: דגל, המנון, בולים, צבא וממסד. הרצל ויתר על השפה העברית והצניע את סימני ההיכר היהודיים המסורתיים. אחד העם, בר הפלוגתא רב ההשפעה שהתייצב נגד הרצל, התנגד נחרצות לכך שהיהודים השבים לארצם יקימו עוד מונטנגרו. מדינה זו שימשה לו דוגמה נלעגת לשאיפה למדינה יהודית אשר ראה בה חיקוי דל שאינו הולם את מאוויי הדורות. האם העם שהביא לעולם את המוסר האנושי ושילם על כך מחיר כבד מבקש לו כגמול את מה שהשיגה מונטנגרו? התריס בתום הקונגרס הציוני הראשון. הוא חתר להקמת חברת מופת וייסד את ארגון "בני משה", אוונגרד של צעירים יהודים שנועד ל"הכשרת הלבבות" של אלו שקיבלו על עצמם את מימוש ההתחדשות הרוחנית של העם היהודי בארץ אבותיו. דוד בן־גוריון לא נסמך על אחד העם אבל כמוהו חזר והזכיר שהיהודים הם עם סגולה ושהצדקת קיומם היא בהיותם "אור לגוים". כפרקטיקן הוא ניסה לתעל את נטל הסגולה היהודית (העברית בלשונו אז), שיעודה הוא להביא אור לכל באי עולם, ולעשותה לתוכנית פעולה.

גדולתו של בן־גוריון כמנהיג התבטאה ביכולתו לטוות מדיניות שניתן לכנותה "חזון מעשי". דוגמה אופיינית לחזון שראשו בשמים ואחזתו בקרקע היא רעיון "הפרחת השממה". בהנהגתו כמזכיר

הסתדרות העובדים הוקמה, בשנות העשרים של המאה הקודמת, "ועדת הנגב". מאז לא הרפה מהמדבר ככלי למימוש תפקיד היהודים להיות אור לגויים. לחבריו בוועדת הנגב הבהיר את החזון המעשי בהזכירו ששליש מהעולם היבשתי הוא מדבר ושליש מאוכלוסיית העולם רעב: אנחנו נלמד להדביר את המדבר, נעביר את הידע לעולם כולו וכך נמציא מזון לרעבי העולם. לימים, לאחר שהעתיק את ביתו לשדה בוקר שבהר הנגב, הוקם לידו המכון לחקר המדבר, שאכן התמקד במאמץ להפריח את השממה. בדיעבד הסתבר שהיומרה הייתה גדולה מהיכולת: המדבר לא הודבר והרעב בעולם לא מוגר, וההתיישבות הציונית בנגב הייתה שולית ודלה. התודעה ביקשה להגביה עוף - המציאות הייתה מצמיתה.

קשת הרעיונות שנישאה בארבעים שנותיה הראשונות של התנועה הציונית הייתה רבת דמיון אבל לא ממוקדת. בתוך מגוון הרעיונות, מקומו של רעיון מדינת הלאום היהודית לא היה מרכזי. יתרונן של רעיון המדינה היה בהיותו מוגדר טוב יותר מהרעיונות האחרים. מדינה היא מושג מוכר שיש לו דוגמאות רבות. יתר על כן, במחצית הראשונה של המאה העשרים - תקופת פעילותה האינטנסיבית של התנועה הציונית - הייתה להקמת מדינות לאום חדשות יישנות בולטות בשיח האוניברסלי הפוסטקולוניאלי. הרעיונות האחרים שרווחו בתנועה הציונית לא תורגמו להצעות יישומיות. הם היו מעורפלים, עטופים ניסוחים שהגיגים וחלומות שימשו בהם בערבוביה, ולחוקרים בדורות הבאים הם השאירו מרחב גדול לספקולציה.

אבות התנועה הציונית התברכו בכישרון כתיבה. הרצל, מייסד התנועה, היה עיתונאי; מקס נורדאו היה מסאי; ישראל זנגוויל היה סופר; חיים ויצמן היה חוקר; לואיס ברנדייס היה משפטן; זאב ז'בוטינסקי ניחן בכל כישורי קודמיו: עיתונאי, מסאי, חוקר, סופר ומשפטן גם יחד. הם לא נזקקו לסופרי צללים. בעצמם הם כתבו את תוכניותיהם ואחר כך שחזרו, עדכנו וכתבו בעצמם את תהילת מעשיהם. הרצל הותיר יומן מפורט; חיים ויצמן - אלפי מכתבים; ז'בוטינסקי כתב את זיכרונות בן דורי; נחום סוקולוב פרסם מחקר היסטורי מקיף ששמו **תולדות הציונות**; לימים, כשפרש בן גוריון מראשות הממשלה, הוא חיבר סיכום היסטורי רחב יריעה ששמו **מדינת ישראל המחודשת**.

מקומם האישי הבולט של מנהיגי התנועה בהתוויה המגמתית של ההיסטוריוגרפיה התנועתית והאוטוביוגרפיה האישית נבע מהתפקיד החשוב שהועידו לנרטיב בעיצוב האידיאולוגיה. בבסיסו של הנרטיב הוצב מה שהם אהבו כל כך להכריז עליו - החזון. בוני הגשר שחיבר, על פי הניסוח השגור, בין התנ"ך לפלמ"ח, עשו בחזון שימוש פרגמטי. הם היו בעת ובעונה אחת נושאי בשורה רעיונית ומנהלי מנגנונים ארגוניים. לעתים קרובות היה עליהם לנווט מהלכים לוליניים שהתפתלו בין הנשגב לפוליטי ובתוך כך נאלצו להגמיש את החזון, לעדכנו ואפילו לשנותו כליל. הקורבן הבולט בפיתולי החזון היה הגדרת המטרה הציונית.

שלושה עשורים ויותר לאחר הקמתה הייתה התנועה הציונית פלג שנוי במחלוקת בקרב היהודים. עד שלהי שנות העשרים לא עלה מספר רוכשי "השקל" - ששימש תעודת הצטרפות לתנועה - על עשרה אחוז מכלל היהודים. מיעוט המתפקדים לתנועה מקרב "ההמונים" - מושג רב חשיבות בהגות הפוליטית של אותה תקופה - לא ביטא פסיביות; ההתנגדות לה הייתה אקטיבית מאוד. "אגודת ישראל", תנועה חרדית שנוסדה ב־1912 כתגובת נגד לציונות, איגדה חצרות חסידים וארגוני "ליטאים" שמספרם הכולל היה גדול ממספר רוכשי השקל הציוני. ה"בונד", המפלגה

הסוציאליסטית היהודית שנוסדה במקביל לתנועה הציונית ונאבקה בה על תמיכת הרחוב היהודי, מנתה חברים רבים יותר מהתנועה הציונית. היהודים הרבים שהצטרפו למפלגות הקומוניסטיות שללו את רעיון שיבת ציון בנחישות רבה עוד יותר. ראשי הארגונים הליברליים של היהודים במערב אירופה ובארצות הברית, שזכו להשפעה רבה בזכות פעילותם לשילוב היהודים בחברה הסובבת, אמנם לא התייצבו חד־משמעית נגד הרעיון הציוני, אבל גם לא תמכו בו. גם היהודים שביקשו להתבולל בסביבתם, ואשר מספרם הלך וגדל, התייחסו אל התנועה הציונית כאל איום על המאמץ לטשטש את זהותם כקולקטיב לאומי כדי להיקלט בארצותיהם. הם חששו שסיווג הדת היהודית כישות לאומית ישרת את הטיעון הרווח של האנטישמים שהיהודים הם נטע זר. השאיפה הציונית להתקבל בשיח הציבורי האירופי כנושאת דברו של העם היהודי מזה, והמאבק הקשה עם מתנגדי הציונות ברחוב היהודי מזה, היו ברקע המאמץ לגבש הסכמה פנימית, לעתים על חשבון הגדרת יעדה הסופי של הציונות. המנהיגים הבולטים, מהרצל ועד וייצמן, לא מנעו מניצני רעיונות התקומה השונים זה מזה לפרוח תחת אותה מטרייה. עמוס עוז הגדיר את המטרייה הזאת באומרו: "הציונות היא שם משפחה, לא שם פרטי".

בראשית התנועה הציונית, כאשר היא הייתה מיעוט בקרב היהודים, הייתה תנועת העבודה הציונית מיעוט בתוך מיעוט. בתחילת המאה העשרים, כשנוסדה מפלגת פועלי ציון, ייצוגה בקונגרס הציוני היה שולי. בקונגרס הציוני שלאחר מלחמת העולם הראשונה, ב־1921, מנו צירי הציונות הסוציאליסטית 8% מנבחרי הקונגרס, עשר שנים אחר כך - 27%, ב־1933 - 44%, ומאז, לאורך ארבעים וארבע השנים הבאות הייתה תנועת העבודה לגורם ההגמוני בתנועה הציונית והיא שהנהיגה אותה. כישורי מנהיגי הציונות כמי שהשכילו לתעד את מהלכיהם, להעיד עליהם ולבסוף לכתוב בעצמם את סיפורם בלשונו עוד יותר בקרב מייסדי תנועת העבודה בארץ ישראל. ב־1923, שלוש שנים בלבד לאחר שראשוני תנועת השומר הצעיר הגיעו לארץ, פורסם סיפורם האישי קולקטיבי קהילייתנו. זמן קצר אחר כך התארגנו הקיבוצים לתנועה ומיד התפצלה זו לשלוש קבוצות משנה. הפיצול הארגוני תבע הנמקה אידיאולוגית, וזו הייתה מניע חשוב בגיבוש נרטיבים נפרדים המסבירים את סיבות ההתפצלות. ב־1928, במלאות חצי יובל לעלייה השנייה, פרסמו ברל כצנלסון, בן־גוריון וטבנקין את גרסתם לתולדותיה. כל אחד מהם ביקש להדגיש את משנתו הרעיונית, ובמרומו את חלקו האישי בהיסטוריה בת זמנו, ומכאן - את זכותו להתוות את הדרך לעתיד. ושוב, בבואם לסרטט את העתיד לא הוגדרה בהירות המטרה. בעת ההיא, קודם לכיבוש ההנהגה הציונית על ידם, הם לא היו מחויבים להיזהר בלשונם. אי־הגדרת מטרה סופית לא הייתה סקטיקה פוליטית, היא הייתה שיטת בנייה.

ב־1930, בעודו מזכיר ההסתדרות וכבר מכוון עצמו להנהגה לאומית, גיבש בן־גוריון הצעה מדינית מקורית להקמת מסגרת ממלכתית פדרטיבית ליהודים ולערבים בארץ ישראל. לפי הצעתו, הסמכות בנושאים כמו מדיניות חוץ ואפילו ביטחון תהיה בידי הרשות הפדרטיבית. החלק החשוב באמת בפדרציה שתקום הוא הפנימי - היצירה העברית החדשה שתפתח בתוך האוטונומיה העברית. בהצעתו של בן־גוריון אין מדינת לאום יהודית. האיש שהחשיב מאוד את ההתפתחות הפנימית של העבריות החדשה, הנדרשת להיות ייחודית, אור לישראל ולעמים, לא התייחס למדינה כאל מטרה. בתקנון הייסוד של "חברת העובדים", שאותו חיבר, הוא הציב משימות לאומיות נועזות ומרחיקות לכת; לא נכללה בו הקמת מדינת לאום.

התחרות הפנימית האינטנסיבית ומאמץ של התנועות הציוניות המתחרות להביא את דברן לעתודת הצעירים המבקשים לעלות לארץ הולידו מספר מרשים של עיתונים, כתבי עת וספרי סיכום. הללו היו כר צמיחה לחוקרים מטעמם של המנהיגים הפוליטיים, שזכו למעמד של סופרי חצר. מקום בולט במיוחד הוקצה למשוררי התנועה - כל תנועה ומשורריה, כל תנועה ושירתה. הפנייה לעתודה הגדולה של צעירים המבקשים להיחלץ ממזרח אירופה ולעלות לארץ נשאה פרי, ובשנות השלושים הייתה תנועת העבודה על שלוחותיה גורם מרכזי בקרב עתודה זו.

האירוניה העצובה של ההיסטוריה היא שהגורם שהפך את תנועת המיעוט הציונית לנושאת דברו של העם היהודי - מעמד שהייתה רחוקה ממנו עד ראשית שנות השלושים - הוא האנטישמיות הגזענית. חיים ארלוזורוב בן ה־32, שנבחר ב־1931 ליו"ר המחלקה המדינית של הסוכנות, הוא שחזה כי המפלגה הנאצית המשתררת על גרמניה תהיה הכוח שיהפוך את התנועה הציונית לגורם שהמציאות המאיימת מפקידה בידו את האחריות לגורל היהודים. שנתיים בלבד הוא הספיק לכהן בתפקיד מרכזי בהנהגה הציונית, ואז נרצח. זו התקופה שבה בלטה התנועה הציונית כארגון היהודי היחיד המסמן מסלול יציאה קולקטיבי מאירופה. המסלול לא היה אלא סדק צר ונפתל; רק צעירים נחושים יכלו לעבור דרכו ואכן אך מעטים נחלצו באמצעותו. התנועות המאורגנות האחרות בעם היהודי, אלו שהתנגדו בעבר לתנועה הציונית, לא יכלו להציע אפילו את המעט הזה.

האנטישמיות הגזענית שהתפשטה באירופה במהלך שנות השלושים זעזעה את יסודות החיים היהודיים. מיליוני יהודים חשו שהקרקע בוערת תחת רגליהם. לנוכח הנאציזם שהשתלט על גרמניה והתפשטות רעיונות הגזע בקרב שכבות רחבות באירופה אחז שיתוק בתנועות ובארגונים היהודיים האחרים. הבונד נאלם ואחר כך נעלם, והחרדים נעלו עצמם מאחורי חומות. לנוכח רדיפת היהודים המתעצמת החלו הארגונים היהודיים - החל בדתיים המתונים, עבור בקונסרוטיביים וכלה ברפורמים - להעניק תמיכה, תחילה רפה ובהדרגה חזקה יותר, לתנועה הציונית. למן אמצע שנות השלושים הייתה התנועה הציונית לנציגת כלל ישראל.

ב־1935 נבחר חיים וייצמן מחדש לנשיא התנועה הציונית. יו"ר הנהלת הסוכנות היה דוד בן־גוריון. מהלכים נוראיים שינו את תולדות היהודים ובתוך כך גם את הטרמינולוגיה של התנועה הציונית. הגדרת היהודים כעם למרות היעדר קרקע משותפת ולשון משותפת זכתה לראשונה לקונסנזוס בקרב היהודים ולהסכמה אוניברסלית. אפילו בשיח האמון על המטריאליזם ההיסטורי של המרקסיזם הייתה הסכמה (חלקית) בדבר הגדרת היהודים כעם. לאחר ההתפוגגות המהירה של רעיון מדינת היהודים שהגה הרצל, היה ז'בוטינסקי המנהיג החשוב היחיד שנשא במפורש את תביעה למדינה. הוא נשאר נאמן לרעיון המדינה כל חייו. בקונגרס הציוני ב־1931, שדחה את תביעתו להכריז על הקמת מדינה כעל מטרתה הסופית של הציונות, הוא קרע בהפגנתיות את כרטיס הציר שלו, הכריז "זה לא קונגרס ציוני", והתחיל בתהליך פרישה שהסתיים כעבור ארבע שנים בהקמת תנועה מתחרה, ההסתדרות הציונית הרוויזיוניסטית - הצוה"ר. למרות הצלחתה היחסית של התנועה החדשה ברחוב היהודי במזרח אירופה, קריאתה למדינה נותרה כססמה מרחפת. ז'בוטינסקי עשה כל שביכולתו כדי להפוך את רעיון המדינה למציאות. הוא יזם את "מפעל הפטיצה", הכריז על "מפעל הקובלנה הלאומית", ומאוחר יותר פרסם את "תוכנית האבקואציה" - התפנות עצמית של המוני יהודים מאירופה לארץ ישראל. כולן היו תוכניות ייאוש

שלא הניבו דבר. תביעתו למדינה נותרה בתודעה, אבל רק מעטים ירדו לעומקה. אלו שעשו זאת יכלו להיווכח שהמדינה שאליה חתר לא נועדה להיות מדינת הלאום היהודית. לשיטתו היא הייתה אמורה להיות מדינת הלאומים החיים בה, או בלשון ימינו - מדינת כל אזרחיה.

כשכלה דור המייסדים כותבי ההיסטוריוגרפיה והתפתח המחקר האקדמי, סילוק רעיון המדינה מבסיס התביעות של התנועה הציונית בשנותיה המעצבות עורר את תשומת לב החוקרים. בשלושים השנים האחרונות פרץ המחקר ההיסטורי את המסגרות הפוליטיות שהותירו את עיצוב הנרטיב בידי המייסדים וסופרי הצל שלהם. למן שלהי המאה הקודמת, ההסבר הרווח במחקר האקדמי לעובדה הבולטת לעין שהתנועה הציונית בראשיתה לא תבעה כלל הקמת מדינת לאום יהודית הוא שהרצון לתפוס מקום בתוך הקשת הרחבה מאוד של הצעות הפתרון לבעיה היהודית חייב את ראשוני הציונים להסתיר את מגמת פניהם. והרי אפילו הבקשה הצנועה של הרצל מהסולטאן עבד אל-חמיד השני לזכות בצ'רטר נדחתה. "פלשתינה איננה למכירה", אמר הסולטאן נחרצות. מכאן שדרישה פומבית להקמת מדינת לאום תגרום נזק למעשה הציוני. על כן, על פי ההנחה הרווחת במחקר ההיסטורי, תביעת היסוד הציונית למדינת לאום הועלמה, לא נעלמה.

הצהרת בלפור נתפסה כהישג מדהים. חיים וייצמן, שהיה לו חלק מכריע בהולדתה, היה ער לתנאים המגבילים שהוצבו בכוונה ברורה לסייג את משמעותה, לאמור: בית לאומי, לא מדינה; לא ארץ ישראל כבית לאומי אלא בית לאומי בארץ ישראל. בהצהרה צנועה זו, שכללה פחות מחמישים מילים, נטמנו שני מוקשים שנועדו לאפשר לממשלת בריטניה להתנער ממחויבות להצהרה. המוקש האחד - התניית הקמת הבית הלאומי בהסכמת תושבי הארץ שאינם יהודים; המוקש השני - הרצון שמעמדם של כלל היהודים בעולם, אלו שלא יבחרו באופציה של בית לאומי, לא ייפגע. נמצא שמטרת המקסימום המוצעת בהצהרה היא אוטונומיה מנהלית ותרבותית מצומצמת. לימים יכול היה ארתור ווקופ, הנציב העליון הבריטי שנחשב אוהד הציונות, להצביע על תל אביב ולומר שבריטניה מילאה את חובתה: הנה יש ליהודים בית לאומי.

ב-1918, שנה לאחר מתן הצהרת בלפור, הסתיים שלטון הטורקים בארץ, והשליטה בה עברה לבריטניה. זמן קצר אחר כך כוננו הבריטים, בהסכמת חבר הלאומים, משטר מנדטורי. אז התברר שהמעט שהובטח בהצהרה הצטמצם עוד יותר: השם הרשמי שניתן לכברת הארץ שאליה התייחסה הצהרת בלפור היה "פלשתינה (א"י)" - פלשתינה, השם הראשון, במלואו; ארץ ישראל אחרי פלשתינה, לא בשמה המלא אלא בראשי תיבות שהוצנעו בתוך סוגריים. לא כל היהודים התפעלו מהצהרת בלפור. אפילו בקרב הציונים בארץ היו שהתייחסו אליה בחשד. אהרן דוד גורדון, מאבות העלייה השנייה, כתב בצנינות: "שעבוד פראי בשעבוד תרבותי". התנועה הלאומית הפלשתינית - שהולדתה סמוכה בזמן להולדת הלאומיות היהודית החדשה, וכמוה הייתה שנים רבות שולית אם כי רדומה יותר מהתנועה הציונית - התעוררה עתה. ההיערכות לסדר עולם שונה בתום המלחמה הגדולה, סימני הדה קולוניזציה והכמיהה לחירות - אלה הציעו לעולם כולו אופק חדש, ובתוך כך סיכוי למימוש הלאומיות, היהודית כמו הערבית. הכול פנו אל עבר האופק הזה. הם נעו לעברו בדרכים שונות.

הכוח האלים שהפך את הציונות מתנועת מיעוט לתנועת עם היה כאמור האנטישמיות הגזענית. הגורם שהפיה רוח במפרשי התנועה הלאומית הערבית בארץ היה כוחה הגובר של התנועה

הציונית בקרב היהודים. תחילה היה על הציונות לכבוש את תודעת היהודים, ורק אחר כך היא הייתה לגורם בגיבוש התודעה הלאומית הפלשתינית. מנהיגי הציונות השתיתו את רעיון השיבה לארץ ואת התביעה לריבונות על יסודות תרבות המערב. הם הבינו שיחסי הכוחות בארץ הופכים את טיעון הזכות ההיסטורית לפגיע, שהרי אותם יסודות תרבות כוללים את עקרון הדמוקרטיה, לאמור זכות הרוב. בעת מתן הצהרת בלפור מנתה האוכלוסייה היהודית בארץ פחות מ־60,000 נפש, ואילו מספר הערבים היה יותר מ־600,000. הציונות, שהרבתה להזכיר את מקורותיה הקדמוניים, את סיפורם של בני ישראל ואת משאת נפשם של הנביאים, הייתה מודעת למשמעות הפער הגדול בהרכב האוכלוסייה בארץ.

לאחר המלחמה הגדולה אימץ חבר הלאומים רעיונות שנועדו לקדם שחרור לאומי. בעולם המתחיל להתנער מהקולוניאליזם, הזכאות לריבונות נועדה לקבוצה האתנית ההגמונית במקום שהוא מולדתה הטבעית. המושג של זכות היסטורית לעם המבקש לשוב למולדת שנטש לפני דורות רבים אמנם התקבל על ידי חבר הלאומים, אולם הציונים ידעו שהוא סותר את עקרון ריבונות העם היושב על אדמתו, ושסתירה זו תהא להם למכשול. החתירה הציונית להשגת רוב יהודי בארץ ישראל חייבה את הצנעת המשמעות הלאומית של השיבה. מכאן השיטה של "דונם פה ודונם שם / רגב אחר רגב / כך נגאל אדמת העם / מצפון עד נגב". יש בכך אפוא משום חיזוק להנחה שרווחה במחקר האקדמי בן זמננו - שהיעלמות המדינה כמטרה לא הייתה אלא תכסיס פוליטי.

אכן, הייתה כוונה להשיג רוב יהודי. היא לא הוסתרה. מן הנמנע להסתיר את המאמץ להגברת העלייה, לרכישת קרקעות ולהתיישבות. הקושי לגשר בין המאמץ להגדיל את מספר היהודים וליישבם לבין ההימנעות מהגדרת מטרת המאמץ הקנה חשיבות מיוחדת לשיח הפנימי, החסוי, שבמסגרתו נערכו דיונים חשאיים חשובים ואולי גם התקבלו החלטות שלא הועלו על הכתב. החוקר יכול לאתר את מערך הדיון הפנימי ואת מילות הקוד שלו בחינת "ליבא לפומא לא גליא". עם זאת, סימני הדרך שנתרו מקשים את שקלול מידת חשיבותם של המהלכים בנקודת הזמן ההיא ואת ההבחנה בין עיקר לטפל. דוגמה לפער בין ההצהרות לפעולות היא ריבוי הוועדות שדנו באשר ייעשה בנגב לעומת מיעוט המעשה בפועל. דוגמה אחרת היא מכתב סודי משנת 1932 שכתב חיים ארלוזורוב, יו"ר המחלקה המדינית של הסוכנות, לחיים וייצמן, שלא כיהן אז בתפקיד רשמי, שבו צייר ארלוזורוב תוכנית מהפכנית להשתלט בכוח על מרכזי השלטון בארץ ולכונן בה דיקטטורה. האם הייתה זו התפרצות רגע נסערת? פליטת קולמוס? ואולי אכן הייתה תוכנית?

למרות הקושי להפיק מהחומרים שנתרו בידינו מסקנות ודאיות אפשר לאתר בהם מגמות. המגמה האחת, שכבר צוינה, היא עידוד העלייה כדי ליצור רוב. בתנאי שנות העשרים היה מדובר במהלך שחייב אורך רוח של עשרות שנים. המגמה הנוספת היא התיישבות רחבה ודווקא על קו הקצה - הקפד בטרמינולוגיה ההרואית של אותם ימים - שתשתרע "מצפון עד נגב". ההתיישבות לא נועדה רק לצורך התרחבות זוחלת. היא הייתה אמורה לפלס דרך אחרת, מופת ליהודים ולעמים. המגמות הללו חייבו עלייה סלקטיבית של צעירים חדורי הכרה שעברו תהליך אינטנסיבי של הכשרה. הם אכן הגיעו ומימשו את כוונות אבות הציונות. בארץ התגבש אוונגרד של מגשימים שתבעו מעצמם חיים המכוונים לחתירה אל משאת הנפש. לצורך מה להיות פה רוב? מהי משאת הנפש? השאלות הגדולות עלו בהתכנסויותיהם הרבות אבל הם לא מיהרו לענות עליהן; הם היו

בעיצומו של ניסוי עצמי מהפכני. התשובות על השאלות תיוולדנה מתוך הניסוי. "החיים יראו לנו את הדרך", כהצהרתו של ברל כצנלסון.

המהפכה הבולשביקית ברוסיה התחוללה בעצם הימים שבהם פורסמה הצהרת בלפור והוסיפה קושי להגדרת המטרה הציונית. על בסיסה של רוסיה המתפרקת נבראה ישות חדשה, מערך מדיני-חברתי מסוג שלא נודע כמוהו עד אז. הרעיון הארגוני שעליו הושתתה ברית המועצות היה חלופה מהפכנית למערכת הישנה של המבנים המדיניים. כאשר התחוללה המהפכה, טרם נסתיימה מלחמת העולם. הממלכות האדירות שהיו השחקניות המרכזיות במלחמה - האימפריה העות'מאנית, אוסטרו-הונגריה, בריטניה הגדולה ורוסיה הצארית - לא ישובו בתום המלחמה להיות המעצמות שהיו. בעוד המלחמה נמשכת נערכו הפוליטיקאים ליום שאחריה. הוגי דעות כבר טוו מחשבות על "עולם המחר"; בתנועות הסוציאליסטיות לגוניהן התפתחו רעיונות שביקשו להמיר את חלוקת העולם למדינות במערך חדש, אינטרנציונלי, של לאומים אוטונומיים שווי מעמד. עם זאת, הניסיון הקודם, בדמות האימפריה האוסטרו-הונגרית, כשל זה עתה לצערם של רבים - בהם ההיסטוריון שמעון דובנוב, שסבר שהמבנה הרב-לאומי של אוסטרו-הונגריה יש בו כדי לממש את מאווייהם הלאומיים של היהודים. הוגי דעות אחדים קיוו שברית המועצות והולכת ונבנית תגבש דגם שונה, משוכלל יותר, של מערך רב-לאומי שבמסגרתו יהיה מקום לטיפוח אוטונומיה יהודית. על סמך אפשרות נכספת זו הניחו כמה מראשי הזרם הציוני-סוציאליסטי בארץ ישראל שהמהפכה שהקימה את ברית המועצות מבטאת את העולם החדש העומד בפתח; המבנה המיושן של המדינה קורס, והוא עתיד עד מהרה לעבור מן העולם. על פי התיאוריה המרקסיסטית, עולם המחר, האינטרנציונלי, יבטל ממילא את חלוקת החברות הלאומיות למדינות. היצירה שלנו בארץ ישראל היא חדשה במהותה. אין טעם לאמץ את המבנה המיושן של המדינה, העומד להיעלם ממילא.

ועידת השלום שהתכנסה בוורסאי לאחר המלחמה עוררה ציפיות גדולות. היו שהתבטאו בשפה משיחית וציפו לתיקון עולם. רבים התבוננו בתקווה בתסיסה המהפכנית שהתפשטה מברית המועצות מערבה. בהונגריה היא כבר החלה, ויש סימנים למהפכה בגרמניה ואולי אפילו בשווייץ. רבים מאנשי הרוח המובילים בעולם - סופרים, אמנים ואנשי מדע - צפו בהשתאות ובהערצה במהפכה שהתחוללה בברית המועצות, שמחקה את עברה של רוסיה וביקשה להתחיל מבראשית. הם התעלמו מהמחיר. "כשכורתים עצים ניתזים שבבים" - זו הייתה תגובתם המתגוננת של תומכי המהפכה בעולם לנוכח המידע על המחיר הנורא שמשלמים אזרחי ברית המועצות על המחיקה ועל הבריאה מחדש. הדרמה שהתחוללה בברית המועצות בעת ועידת השלום בוורסאי הפחידה את הפוליטיקאים שניוטו אותה. האיום על סדר העולם שהיה גלום בה נמצא ברקע הסכם ורסאי, שהחל בתהליך פירוק האימפריות הישנות למדינות לאום. במקומות שבהם נרָאָה שאי-אפשר לכוון מדינת לאום אחידה בשל בליל לאומים במרחב גיאוגרפי משותף הוצעו פתרונות מורכבים, כגון יוגוסלביה וצ'כוסלובקיה.

לדגם הסובייטי הייתה השפעה רבה על אנשי העלייה השנייה בארץ ישראל. זמן קצר לאחר המהפכה הבולשביקית הגיע לארץ גל עולים חדש - העלייה השלישית. רבים מהם נטשו את המהפכה בעצם התרחשותה. ההחלטה להסתלק מרוסיה באותה העת הייתה בגדר הבעת עמדה אישית כלפי המהפכה. אף על פי כן, השפעת המהפכה עליהם הייתה רבה. הם ידעו רוסית,

ומשפחתם וחבריהם שנותרו שם דיווחו על המתרחש. מי כמוהם ידעו את המחיר, במיוחד המחיר ששילמו היהודים. היהודים ברוסיה היו בעלי מלאכה או סוחרים זעירים, עיסוקים הנוגדים את האידיאולוגיה הקומוניסטית. המגבלות הגוברות על הפולחן הדתי, שהיה במרכז חייהם הקהילתיים, התפתחו לרדיפה. למרות זאת, בסיפור הבולשביקי היה עידוד מורלי רב עוצמה. הוא שימש הוכחה לכך שקבוצת מעטים נחושה יכולה להתמודד מול כוחות כבירים, לנצח ולשנות את ההיסטוריה. האוונגרד שהתגבש בארץ נטל מברית המועצות את הלהט ואת האמונה בבריאת חברה חדשה.

ההתנגדות הפלשתינית המאורגנת לציונות התגבשה במקביל למלחמת האזרחים בברית המועצות, ובמהלך שנות העשרים היא הפכה לאיום ממשי. עמדתו הנחרצת של הרוב הערבי בארץ נגד הציונות דחפה את אלו שהגדירו עצמם "חלוצים" להיאחז בדגם הסובייטי: אנו אוונגרד בעל הכרה המתגייס לחיים של שליחות. כמו המהפכנים בברית המועצות, אנו נחושים ונכונים להקרבה עצמית, וכמותם גם אנחנו ננצח. ב־1919 נשא ברל כצנלסון הרצאה רבת תהודה שפורסמה תחת הכותרת "לקראת הימים הבאים". הוא קרא להיערך לגאולה: גאולת הקרקע, גאולת העבודה, גאולת העם - הרבה מעבר למדינת לאום. בגדוד העבודה, שהוקם כעבור זמן קצר ושכלל 22 פלוגות מכפר גלעדי ועד באר שבע, התווכחו החברים על תפקידם כמתקני עולם כאן ועכשיו. במחצית הראשונה של שנות העשרים, מדינת הלאום הייתה שמחת עניים. היא לא התאימה לכמיהה הממריאה מאוהלי גדוד העבודה, מדגניה ומביתניה עלית. עוד בטרם הפכה הכמיהה לתוכנית פעולה היא כבר התקינה חממות ניסוי.

בהיסטוריוגרפיה המאוחרת נחשבו יורשי הרצל בהנהגת התנועה הציונית אישים שלא ניחנו בתנופה המדהימה של פעילותו, ולאחר מותו הם הנמיכו את רף הציפיות. ארתור רופין, שליח התנועה הציונית בארץ ישראל, השקיע מאמץ רב ביישובם של כמניין צעירים בדגניה, בנטיעת יער בבן שמן וכיצוא באלו פעולות זעירות שהיו רחוקות מאוד מהנדרש לכינון מסד למדינה. אלא שהמעבר מהמדינאות הגדולה של הרצל אל מה שקראו אז יריבי הציונות המעשית "יום קטנות" לא היה הנמכת קומה. ראשוני העלייה השנייה שהגיעו לארץ סמוך למות הרצל סברו שקומונה של חורשים בסג'רה וקבוצה של שומרים ביבנאל הן הן היצירה ההרואית הראויה. ראשוני דגניה התייחסו אל מעשה ידיהם כאל ניסוי אוניברסלי. אכן היה זה ניסוי נועז שנועד לשמש חממה לתיקון היהודי כפרט ולתיקון היהודים כעם, ואולי לתיקון חברת האדם כולה.

ההתרחקות מהשאיפה למדינת היהודים, למן הקונגרס הציוני הראשון שבו היא הועלמה ועד להצהרת בלפור שבה היא אינה קיימת, יותר משהייתה ביטוי לזהירות פוליטית או יאוש מהסיכוי להקים מדינה הייתה קריאת תיגר עליה. גורדון, ברנר, רופין, בוסל, כצנלסון ובן־גוריון, איש איש בשפתו הייחודית, איש איש ברעיונותיו הוא, חלמו ודיברו על פילוס דרך חדשה שתכונן תחילה בארץ ישראל ותונחל ברבות הימים לכל באי עולם. כאן תיווצר חברה חדשה, מיוחדת, חברה שלא הייתה כמותה ושאונו עצמנו איננו ממהרים לקבוע לאן פניה. הכמיהה הזאת לא הבשילה לכדי תוכנית סדורה. בבואם לתאר את ההתחלה, כל אחד מהם הדגיש ראשית אחרת: "בראשית היה המעשה", אמר ברל כצנלסון; "בראשית היה הארגון", אמר בן־גוריון; "בראשית היה החזון", אמר טבנקין. לובה לויטה אמר: "בראשית היה הסער". איש מהם או מחבריהם לא אמר "בראשית הייתה

התוכנית". לא הייתה תוכנית. היה להט הנפש. טבנקין העז להתוות כיוון: "עם ישראל כולו, בארץ ישראל שלמה, כולה קומונות, בתוך ברית העמים הקומוניסטים בעולם". הנה כי כן הוא סימן יעד, לא חלום - "כאן על פני האדמה". יודגש: סימון יעד, לא תכנון. הוא ניסה לממש את היעד ונחל הצלחה חלקית. בהנהגת טבנקין הקים הקיבוץ המאוחד קיבוצים ממשגב עם בצפון עד רביבים בדרום. לאחר הקמת המדינה הוקם קיבוץ באילת. דונם פה ודונם שם, קיבוץ ועוד קיבוץ. בשלבים. ברל כצנלסון, בן-גוריון וטבנקין הכירו בכך שתוכנית הנישאת מעל למציאות עלולה להיחשב אוטופיה. המסורת הסוציאליסטית המוכרת להם הייתה חשדנית כלפי אוטופיות. הפתרון הוא לא למהר, לא להגדיר מטרה סופית. בהיותם מודעים לשוני ביניהם וליריבותם האישית והרעיונית, הם הסכימו להסתפק בתכנון שלבים מוקדמים. כאשר סרטטו תוכנית מפורטת היא נועדה רק לשלב המידי, הוא שלב הניסוי. השלבים הבאים ימתינו לשעתם. עם ייסוד הקיבוץ הארצי ב־1927 כבר הייתה הצעת השלבים - "אטפים" בשפתם - למצע רעיוני.

המאבק הלאומי הערבי, שהחל במעשי אלימות ספורדיים בתחילת שנות העשרים, היה לגל פרעות מאורגן בשלהי העשור ולמרד של ממש באמצע שנות השלושים. לפני כן, באמצע שנות העשרים, התרחש משבר כלכלי עמוק בארץ ישראל, שגרם לירידה המונית מהארץ וערער את יסודות הרעיון הציוני. בעקבותיו התחולל שינוי פוליטי בהנהגה הציונית, שהפך את תנועת העבודה להגמונית ואפשר לה לקדם את רעיונותיה. בספרו **ממעמד לעם** הציע בן-גוריון מעבר מהכנה למלחמת המעמדות האינטרנציונלית להתמקדות בלאומיות יהודית בארץ ישראל. הצעתו הלאומית מקבילה בזמן לרעיון הקונפדרציה שפיתח.

תנועת העבודה, בבואה להנהיג את התנועה הציונית, הביאה אתה את חממות הניסוי שהקימה. שמות החממות היו לסמלי הזדהות של חלוצים שהכינו עצמם לעלות לארץ. בכותל המזרח של קני תנועות הנוער והכשרות החלוצים במזרח אירופה נתלו שלטים שבהם התנוססו לתפארת ולגאווה שמות שהיו למיתוס: "דגניה", "כנרת", "גדוד העבודה", "ביתניה", "תל-חי" ו"הסתדרות העובדים". הוגי הרעיונות קיבלו על עצמם להיות גם שפני הניסוי וגם רושמי תוצאותיו. סיכומי ביניים מפורטים נמסרו בוועידות הרבות שקיימו. בחממות אחדות אירעה תקלה בעת הניסוי והן התנפצו: כך אירע בביתניה עילית וכך אירע בגדוד העבודה. ניסויים אחרים עלו יפה, התפתחו והיו לתשתית איתנה לקראת הבאות. ההסתדרות הקימה את "חברת העובדים", והיא התוותה את השלב הבא: בניית נמלים, חברות ספנות ושדות תעופה. הצד היישומי בא לידי ביטוי בתשתיות שהקימה ההסתדרות ושנועדו לכונן חברה עצמאית - החל בבתי חולים שבהם יוולדו התינוקות העבריים, עבור בארגון אימהות עובדות שבמסגרתו הוקמו גני ילדים, וכלה בבתי הספר של זרם העובדים, בקופת חולים ובמערך כלכלי ענף שכלל בנק, קואופרטיבים יצרניים וקואופרטיבים צרכניים - שרשרת חיים מלאה של הפרט ושל החברה. לא מקרה הוא שהדבר היחיד בשרשרת זו שהסתדרות לא הקימה היה בתי עלמין.

רק במבט לאחור הם קראו ליצירת התשתית המקיפה הזאת "המדינה שבדרך". במהלך בניית חממות הניסוי הם לא הקפידו על סדר השלבים. כיוון שהכול היה ניסיון, אפשר היה להקדים או לאחר או לדלג על שלבים. זמן רב חלף בטרם גילו מייסדי דגניה שללא תכנון ובלי מטרה מוגדרת - שוב היעדר תכנון ומטרה - הם ייסדו קבוצה קומונלית יחידה מסוגה בעולם. התוצר

שצמח בחממות הניסוי של דגניה התווה את הדרך לרבים: בתוך שנים מעטות הוקמו שורה של קיבוצים שהיו לשלוש תנועות קיבוציות. חלק מהרעיונות הנועזים שנוסו בחממות האוונגרדיות הועברו ל"המונים": כך ההתיישבות העובדת, ההגנה, חברת העובדים ואפילו בנק הפועלים. והיו גם קבוצות אוונגרד שלא פנו כלל להמונים. כך חיפשה "ברית שלום" - קבוצה זעירה שבמרכזה פרופסורים מהאוניברסיטה העברית - מכנה משותף ללאומיות היהודית והערבית, אבל לא השקיעה מאמץ בהידברות עם הערבים שהיו אמורים להיות שותפים לאותה ברית. ברית שלום נוצרה ונותרה בתוך חממה קטנה של סגל מרצים באוניברסיטה העברית. כמו כן, בראשית שנות הארבעים פרסם השומר הצעיר, הזרם הרדיקלי בציונות הסוציאליסטית, תוכנית להקמת חברה דו־לאומית. בגרסאות המאוחרות של התוכנית הוחלפה המילה "חברה" במילה "מדינה" - מדינה דו־לאומית. בתוכנית ההתיישבות של השומר הצעיר דובר על קיבוצים שיוקמו "בדמשק וסביבותיה". גם הצעה זו לא המתינה לתומכים בצד הערבי של משוואת הדו־לאומיות. מצע הדו־לאומיות שרד בחממה הסגורה של השומר הצעיר עד להחלטת האו"ם על החלוקה בנובמבר 1947.

החתימה למימוש רעיונות כמו מרכז רוחני, בית לאומי, אוטונומיה, פדרציה, קונפדרציה וחברה דו־לאומית לא סימנה נסיגה מהתוכנית הראשונה - מדינת היהודים - לעבר פתרון זמני הנובע מאילוצים פוליטיים. אדרבה, הוגי הרעיונות למיניהם היו משוכנעים, איש איש בדרכו, בתקפות הקסמה שהתנוססה בצריפי תנועות הנוער והכשרות החלוצים: "זאת הדרך, אחרת איננה, בה ללכת, ללכת עד תום". אלא שהכול השתבש, או כלשונו של ס' יזהר: "ורק שמשוהו פתאום השתגע, והתפרע, והתבלבל והתקלקל". היוזמה שהציבה את מדינת הלאום היהודית במרכז השיח הציוני הייתה, למרבה האירוניה, יוזמה בריטית.

ב־1937, בעיצומו של המרד הערבי, הגיעה לארץ ועדת פיל, אחת הוועדות הרבות שפקדו אותה בתקופת המנדט. היא הייתה החשובה מכולן בהרכבה, בעומק חקירתה, בכישרון הניתוח שלה ובמסקנותיה. היא הראשונה שהעלתה ברצינות הצעה שמשמעותה הקמת מדינה יהודית בחלק מארץ ישראל. הצעה זו למדינת לאום יהודית הגיעה בנקודת זמן קריטית. היא סימנה מסלול הצלה ליהודי אירופה ששיוועו לדרך מילוט. ההיערכות למלחמת העולם השנייה שעמדה בפתח ושינתה את השיח הבינ־לאומי מוססה את ההצעה וסופה שנגנזה - זמנית, כפי שהתברר. כעבור עשור, בנסיבות היסטוריות שונות, הייתה ההצעה של ועדת פיל הבסיס להחלטת החלוקה שהתקבלה באומות המאוחדות, והיא היא שהייתה המסד למדינת ישראל. הצעת ועדת פיל להקמת שתי מדינות, יהודית וערבית, נדחתה על הסף בידי הערבים. גם היהודים התקשו לקבלה. הוויכוח הפנימי על תוכנית החלוקה היה עז, ונמשך עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. מלחמה זו, ושואת היהודים שהתחוללה בה, הפכו את הרעיונות הקודמים ללא רלוונטיים. מעתה הייתה הקמת מדינת לאום יהודית למטרה המוצהרת של התנועה הציונית. הרעיונות הקודמים התעממו ועד מהרה נגנזו.

השואה, שחיסלה שליש מהיהודים, מחקה גם חלקים מרכזיים מהתרבות היהודית ומהשיח הציוני. המנהיגים הציונים העתידיים להיות מנהיגי מדינת ישראל ביקשו בדיעבד להיות מבשרי המדינה מלכתחילה. הם היו ערים למיקומם בהיסטוריה וגם להתמודדותם בפוליטיקה. נושא הוויכוח החשוב בבחירות לכנסת הראשונה, השנייה והשלישית במדינת ישראל היה "מי הקים את המדינה".

המפלגות השונות ביקשו להוכיח שהן סימנו מראש את המדינה כמאמץ עיקרי. בן-גוריון מצא שכבר ב'1919 תבע בוועד הצירים "פשוט מדינה עברית בארץ ישראל". עתה דבק בה רטרואקטיבית בהצניעו את הרעיונות האחרים שהעלה לאורך השנים ושהיו דומיננטיים יותר בפעילותו. כמוהו ביקשו מנהיגי המפלגות למיניהן להבליט התבטאויות קודמות שבהן הזכירו את מדינת הלאום. מהלך התיקון ההיסטוריוגרפי לא היה קשה. לרשות התנועות והמנהיגים עמדו ארכיונים תנועתיים ואישיים ונקל היה לברור מתוכם ציטוטים שיתאימו לציפיות החדשות של הפוליטיקה ושל הרטוריקה. הכיסופים מתקופת הניסוי, שבהם החתירה הייתה למשהו אחר, נשגב מסתם מדינה, התמוססו. עוד קודם להקמת המדינה הבחין ברל כצנלסון במגמת הפוליטיקאים מכל הזרמים לנסח טרמינולוגיה חדשה ולהעלים את הקודמת, והעיר בצנינות: "אנו מטפחים את השִכחה".

התקופה שבין פרסום תוכנית ועדת פיל לפרוץ מלחמת העולם השנייה הייתה בלשונו של וינסטון צ'רצ'יל ימי "חשרת סופה". הוא התכוון לתולדות העמים, ובמיוחד לבריטניה. עד מהרה התברר שניסוח זה מתאים יותר מכול לתולדות יהודי אירופה והיישוב היהודי בארץ ישראל. השוני בין היהודים לבין העמים האחרים הוא שהסופה המתקרבת נראתה לעולם בדיעבד ואילו היהודים חשו בבואה הקרב מלכתחילה. הוויכוח הציוני על תוכנית פיל להקמת מדינה יהודית התנהל בצל עוצמתה המאיימת, שדחקה את יהודי אירופה לחיפוש נואש אחר דרכי מילוט. המחלוקת העמוקה הייתה לכאורה על השטחים שייעדה ועדת פיל למדינה היהודית בארץ ישראל. השטח שהוקצה ליהודים היה קטן - כחמישית מארץ ישראל המערבית. המדינה הפלשתינית, שאמורה הייתה לקבל את החלק המזרחי, הייתה גדולה הרבה יותר. אך מבעד לוויכוח על השטחים בצבצה מחלוקת עמוקה יותר: האם במדינה הזעירה הזאת מתמצית השאיפה הציונית? המתנגד הבולט להצעת מדינת הלאום המחולקת היה ז'בוטינסקי, המנהיג הציוני היחיד שתבע בעקביות הקמת מדינה. הוא צפה אפשרות של "שיטפון בראשית" כאשר מיליוני יהודים יעלו לארץ בתוך זמן קצר, וטען שהשטח הזעיר של מדינת החלוקה יגביל את הזרימה ויעצור אותה. עוד מתנגד תקיף לחלוקה היה מנחם אוסישקין, משרידי החבורה המובילה של הקונגרסים הציוניים בימי הרצל וכעת יו"ר הקרן הקיימת לישראל. הוא חבר לז'בוטינסקי בקריאה הדרמטית שלא לוותר על ארץ ישראל השלמה: "כולה שלי!".

התומך הבולט בהחלטת ועדת פיל לחלק את ארץ ישראל ולהקים בה מדינת לאום יהודית היה חיים וייצמן. נשיא התנועה הציונית החשיב מאוד את העובדה שבריטניה היא שהעלתה את הרעיון. הוא סבר שהצעת החלוקה היא ההישג המרבי שהתנועה הציונית יכלה להגיע אליו ועל כן על הציונים למהר ולקבלה. המצב באירופה מבשר רעה ליהודים, הזהיר, מצבם יחמיר בקרוב. אם תידחה הצעת החלוקה על ידי הציונים, ממשלת בריטניה, שממילא הסתייגה מהמלצות ועדת פיל, עלולה לסגת ממנה. בן-גוריון התלבט. שנתיים קודם לכן הוא התמנה ליו"ר הנהלת הסוכנות. לימים היה האיש שהכריז על הקמת מדינת ישראל ומאז הוא נחשב למייסדה. למרות מעמדו הרשמי הרם, השפעתו הייתה מוגבלת. מפלגתו, מפא"י, ראתה בו איש ארגון מעולה שידיו רב לו בתחום המעשה; ואילו החזון, האמור להתוות את המעשה, נועד לאחרים. האחרים, נושאי הבשורה, לא התלהבו מהשטח הקטן שהוקצה למדינת הלאום היהודית. הבולטים שבהם התנגדו לכך. ברל כצנלסון התנגד בקול רפה; יצחק טבנקין, מנהיג הקיבוץ המאוחד, התנגד נחרצות. לידו, מדינת הלאום המחולקת תצמצם את מרחב ההתיישבות, שהיה בעיניו עיקר העיקרים של

הציונות. כמו רבים בתנועת העבודה הוא הניח שבהתיישבות, ובמיוחד בקיבוץ, מתגלמת השאיפה לתיקון האדם ולתיקון החברה. ההתיישבות זקוקה למרחבים, והמרחבים האלה הם ארץ ישראל השלמה. בתנועות הנוער הציוניות-סוציאליסטיות, ובמיוחד בתנועת "החלוץ" הגדולה, הייתה עמדת טבנקין נגד מדינת החלוקה העמדה ההגמונית. בן-גוריון התייצב בהיסוס לצד המצדדים בתוכנית החלוקה. בתשובה למכתב של בנו עמוס, שהלין על תמיכת אביו "בקריעת ארץ-ישראל", כתב בן-גוריון שבעתיד הדברים ישתנו. אפשר לפרש זאת כרמז להשתלטות עתידית בכוח על השטח שנועד לערבים. אפשרות אחרת היא שדבריו על השינוי הצפוי כוונו לרעיונות שהגה קודם להצעת החלוקה של ועדת פיל, שלפיהם העתיד טומן בחובו ארגון לאומי שיבטל את המבנה המיושן של מדינת לאום.

מאיר יערי, מנהיג של חצר אחרת בתנועת העבודה הציונית - אשר תנועת הנוער שהנהיג, השומר הצעיר, הייתה אולי הגדולה בתנועות הנוער היהודיות (ז'בוטינסקי, ראש בית"ר, טען שמספר חניכיו גדול יותר) - התנגד לתוכנית החלוקה משום שלטענתו היא תהפוך את הציונות הגדולה לאַטטיזם דל. השומר הצעיר לא הסתפק בשאיפת טבנקין לתיקון היהודי כאדם. בשיחות הווידויים שנערכו במסגרת "העדה השומרית" - כך נקראו הקבוצות האינטימיות של השומר הצעיר - הרבו לדבר על "תיקון עולם". בריאת אדם חדש, אמרו בתנועה, אינה יכולה להתחולל בעיר אלא רק בקבוצות קטנות ומבודדות, הרחק בעמק, בגליל, היינו, בספר. היא תובעת סבלנות ומרחב גיאוגרפי גדול.

הוויכוח על תוכנית החלוקה, שחצה את התנועה הציונית, לא חפף לחלוקה הפוליטית בין ימין לשמאל, שימיה כימי הציונות. ההצעה להקים מדינת לאום מחולקת הייתה אמורה להיות נושא הדיון החשוב ביותר של הקונגרס הציוני שהתכנס בז'נבה באוגוסט 1939. במבט לאחור, דיון זה, שהיה אמור להיות מכריע, לא היה אלא אֶלגיה לרעיונות הציוניים הקודמים, שנעשו בתום הקונגרס לאנכרוניזם. ממשלת בריטניה הקדימה ושחקה את הצעת ועדת פיל. הספר הלבן, שפורסם לפני הקונגרס, הפך אותה לכלי ריק. הרעמים של חשרת הסופה היו לנהמות הטנקים הגרמניים - בזמן הקונגרס הם כבר הוצבו בעמדת הסתערות על פולין. פרוץ מלחמת העולם השנייה, ב־1 בספטמבר, זרע בהלה בקרב צירי הקונגרס. הם מיהרו להסתלק מז'נבה ולחזור איש איש לארצו. רבים מהצירים ששבו לארצותיהם באירופה נספו בשואה.

מעתה הפך הוויכוח על תוכנית החלוקה לדיון היסטורי. כמקובל בתנועה הציונית, ראשית הדיון ההיסטוריוגרפי בנושא המחלוקת על החלוקה התנהלה בין בעלי הדבר. בעוד הוויכוח בעיצומו הם רשמו אותו, תיעדו את דבריהם ולימים פרסמו את גרסתם, כל מנהיג וגרסתו הוא. מהוויכוח הרטרואקטיבי נעדר ז'בוטינסקי; הוא נפטר פחות משנה לאחר פרוץ המלחמה. מעריציו טענו שהוא ראה את הנולד כאשר קרא ל"אבקואציה" והתריע: "אם לא תחסלו את הגולה, הגולה תחסל אתכם". גם ברל כצנלסון נפטר במהלך המלחמה. גם הוא חזה אסון קרב והזהיר מפניו. כל המנהיגים הציונים, מכל קשת התנועות הציוניות, יכלו למצוא במסמכיהם האישיים ציטוטים מתאימים שבהם הם מזהירים מפני חשרת הסופה. אכן, כולם הזהירו. המילים "אסון", "קטסטרופה", "חורבן" וגם "שואה" היו שגורות בשיח הפוליטי וכולן נמצאות גם ברישומים מהדיונים בקונגרס האמור. ספק אם הן מעידות על כישורי ראיית הנולד של מנהיגי הציונים. מה שיכול להידמות לנבואה היה שילוב הזיכרון הקיבוצי של היהודים לדורותיהם, הגדוש עלילות דם, פוגרומים, גירושים ופגיעה בזכויותיהם החוקיות - זיכרון שהוזן בהתמדה במסורת ארוכה של כתבי זכירה מועצמים. אנחת

החרדה של האם היהודייה היא שיר הערש המלווה את תולדות היהודים. מי שהכריזו לפני השואה על האסון המתקרב עוררו אפוא את תודעת הקורבנות היהודית המונחלת מדור לדור; ושומעיהם, שהיו בעין הסופה המתערבלת, תרגמו את הקטסטרופה למושגים שהוטבעו בתודעה כקוד. עובדה היא שלמרות הכתובת על הקיר לא מיהרו היהודים לעזוב את אירופה הסוגרת עליהם. להצדקתם ולהצדקת מנהיגיהם ייאמר ששערי היציאה היו נעולים ושסדקי המילוט היו צרים מאוד. כמו כן, רעיון המדינה כפי שהשתקף בהצעת ועדת פיל לא היה מלהיב, ומימוש נראה בעיית. ויש מקום להוסיף שרק מוח מעוות יכול היה לדמיין את חרושת המוות המבעיתה שהנאצים היו עתידים להפעיל.

כאשר נודעו ממדי השואה יכול היה חיים וייצמן להצביע על עדותו בפני ועדת פיל ולסמן את המספר שנקב כנבואה: שישה מיליון יהודים מיותרים באירופה, אמר לוועדה ב־1937, והנה זה היה מספר הנרצחים. לאחר השואה הזכיר בן־גוריון את תמיכתו במדינת החלוקה. האיש שלא הרבה להשתמש בביטוי "אמרתי לכם", ולא אהב את ההשערות הרטרואקטיביות נוסח "מה היה קורה אילו", חרג בנושא רגיש זה מדרכו ואמר שלו הייתה הצעת החלוקה מתקבלת אפשר שהשואה לא הייתה מתרחשת. הוא הצביע על כך שמטרתם הראשונה של הנאצים הייתה אירופה ריקה מיהודים. לו הייתה קמה מדינה יהודית, אמר - ואפילו מדינת חלוקה זעירה - היה ליהודים מקום להימלט אליו ואולי השואה הייתה נמנעת.

הקשר בין השואה להקמת מדינת ישראל שנוי במחלוקת. ראוי להדגיש שהשואה, למן הימים של חשרת הסופה ועד התגלות ממדיה, העתיקה את מוקד השיח הציוני מוויכוח על משאת הנפש הלאומית אל הפרקטיקה הפוליטית. במחנות העקורים באירופה שלאחר המלחמה התחולל תהליך מרתק של ציוניזציה. הוועדות הבינלאומיות שבדקו את סוגיית פליטי השואה מכאן, ונושאי דבר הציונות ודוברי העקורים במחנות מכאן, הגיעו למסקנה שמכל ההצעות שנועדו לתת פתרון למצוקת שרידי היהודים, הפתרון הזמין ביותר הוא הקמת מדינה יהודית. הצעת המדינה הועדפה על דרך השלילה: ימי הקולוניאליזם חלפו; האימפריה הבריטית שבמרחביה השמש לא שקעה הייתה בעיצומו של תהליך התפוררות. החרדה מפני מלחמת עולם שלישית בין מזרח אירופה בהנהגת ברית המועצות לבין מדינות המערב, העלולה להיות נוראה משתי קודמותיה, הייתה במוקד השיח הציוני. העקורים היהודים שהתרכזו בגרמניה היו לאנדרטה חיה שהלכה והתעצמה בסיוע מערכת מסועפת שנקראה "הבריחה". הפליטים היהודים שזרמו למחנות העקורים, והחשש שמא ברית המועצות תציף את גרמניה בעוד ועוד יהודים, הקשו על המאמץ המערבי לבנות "גרמניה אחרת", שתשמש קו החזית הקדמי של המערב מול ברית המועצות. נוצר צורך דחוף לפנות מגרמניה את העקורים היהודים, שב־1946 הגיע מספרם לרבע מיליון. הנהירה הנמשכת בדרכי הבריחה למחנות העקורים הפכה את האנדרטה החיה של היהודים לסיר לחץ פוליטי. בעוד רבים מהשרידים העדיפו באופן אישי להגר לארצות הברית, האנדרטה הקולקטיבית שעיצבו הניפה את הדגל הציוני. התנועה הציונית, באמצעות שליחים מארץ ישראל ופעילי הבריגדה היהודית, תיעלה את הבעבעוע העולה מסיר הלחץ והפנתה אותו לעבר מעצמות הכיבוש ובעיקר ארצות הברית. באופן לא מפתיע, הלחץ כפול הפנים - העקורים כפרטים ביקשו להגר לארצות הברית, ואילו העקורים כקולקטיב תבעו לעלות לארץ ישראל - זירז את קובעי המדיניות האמריקנים לקדם את רעיון המדינה היהודית.

לנוכח תמונת השואה שנחשפה היו רעיונות "האדם החדש" לאנכרוניזם. מעתה התגייסו הכול, למן הרוויזיוניסטים ועד לשומר הצעיר, ואפילו "הקומוניסטים העבריים", להקמת מדינת לאום יהודית. ביום 29 בנובמבר 1947, כשנדועה החלטת האו"ם המאפשרת הקמת מדינה, יצאו היהודים בארץ ישראל לרקוד ברחובות. היו בהם נאמני ארץ ישראל השלמה לצד אנשי תנועת העבודה, לזרמיה, לרבות החולמים על חברה דו־לאומית. גם לוחמי האצ"ל, ששרו קודם "שתי גדות לירדן, זו שלנו, זו גם כן", הצטרפו למעגלי הרוקדים.

לאחר הקמת המדינה עדיין היה להיסטוריוגרפיה המגויסת מעמד בכורה. בשנים הראשונות פורסמה שורה ארוכה של ספרי סיכום היסטוריים שבית היוצר שלהם היה מוסדות החקר הפוליטיים או שנכתבו בהשראת מוסדות אלו. אפילו האנציקלופדיה העברית, שראשיתה חופפת לראשית המדינה, הייתה מוצר מגויס. המקום המרכזי שניתן בהיסטוריוגרפיה למדינת הלאום כמשאת הנפש הציונית נענה לצורכי החברה הישראלית החדשה, המתרקמת תוך כדי מלחמה וכבר היא שונה לחלוטין מהחברה היישובית.

המחקר האקדמי בנושא תולדות הציונות החל רק בשנות השבעים; המחקר על תולדות מדינת ישראל התאחר עוד יותר. הדיון המחקרי המאוחר, שביקש לאתר את מטרות התנועה הציונית בעת ייסודה, יצא מתוך הנחה נכונה שההיסטוריוגרפיה הציונית לגוניה האידאולוגיים עוצבה על ידי מייסדיה והייתה מגויסת לצרכים פוליטיים. למרבה האירוניה, הערעור המחקרי־אקדמי על "ההיסטוריוגרפיה מטעם" היה פוליטי־אידאולוגי לא פחות. אסכולות שהכתירו עצמן כ"היסטוריונים חדשים" והעמידו עצמן כנגד "היסטוריונים ממוסדים" יצרו הבחנה שרירותית בין חוקרים ציונים לחוקרים פוסט־ציונים ואנטי־ציונים. מבחן השייך האסכולתי נסמך על התפקיד שהוקצה במחקר לתיאוריות העוסקות בקולוניאליזם, או על המיקום שניתן בו לערבים, ועל התפקיד שיש לחקר הלאומיות היהודית בשיח האקדמי הבין־לאומי.

היעדר הגדרה בהירה של מטרת הציונות על פי המושגים המקובלים בסוציולוגיה, במדע המדינה ובהיסטוריה דיפלומטית וחברתית הוליד הנחה שלפיה המקום הדחוק שניתן למדינת הלאום בארבעים שנותיה הראשונות של התנועה הציונית נבע משיקולי תכסיס. טענה רווחת היא שהתנועה הציונית ביקשה לעקוף את ההתנגדות הרחבה לכינון מדינה יהודית ולהשתלט על הארץ בהדרגה באמצעות הסתננות מתמדת עד להשגת רוב יהודי.

נראה שהנחה הגמונית זו משליכה לאחור את תמונת ההווה, כאשר ממשלת ישראל מבקשת לקבע בתודעה האוניברסלית את היות ישראל מדינת הלאום היהודי. אכן, מאז ימי "חשרת סופה", כאשר יהודי אירופה ביקשו להימלט מהאנטישמיות הגזענית שסגרה עליהם, נתפסה הקמת מדינה יהודית כפתח להצלה. אחרי הקמתה התגייסה מדינת ישראל למשימות קיומיות - ביטחון ועלייה. המאוויים הגדולים שהצריכו אורך רוח רב והתנהלות אטית של ניסוי ותעייה נדחו לימים אחרים.

משאת הנפש הציונית שדחפה צעירים נלהבים לבנות במו חייהם את עולם המחר הייתה קורבן לסופה שכילתה את רוב יהודי אירופה. קורבן נוסף, החלום הציוני ששאף להרבה יותר ממדינה, נדחה וסופו שנמחק.